

Gert Oostindie

Kossmanns kwal

Identiteit, migratie en koloniale geschiedenis zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden

Niet alleen de opkomst van de islam zou het huidige debat moeten bepalen. Ook drieënhalve eeuw kolonialisme en een halve eeuw postkoloniale migratie hebben een belangrijk stempel gedrukt op de Nederlandse identiteit.

‘Nationale identiteit’ is een verraderlijk begrip. Ernst H. Kossmann waarschuwde ooit: ‘Loop er liever met aandacht omheen, bekijk het van alle kanten maar stap er niet in, behandel het kortom als een enorme kwal op het strand.’ De inmiddels overleden historicus vond het begrip ‘te ingewikkeld, te veelzijdig en te veranderlijk’, zozeer dat het vrijwel onmogelijk was om, bijvoorbeeld, ‘de Nederlandse identiteit’ zinnig te omschrijven.

Daarmee zal Kossmanns bijdrage aan de ruim een decennium geleden gepubliceerde bundel *Het nut van Nederland* (1996) de redacteurs wellicht wat hebben teleurgesteld. Die redacteurs, Koen Koch en Paul Scheffer, verbaasden zich immers over de ‘grenzeloze vanzelfsprekendheid’ van de nationale identiteit en de achteloze omgang met onze geschiedenis en nationale symbolen. In de hem kenmerkende zoekende stijl schreef Scheffer: ‘Wat Nederland misschien nog het beste typeert is een eigendunk die geen woorden nodig denkt te hebben.’ Hij voegde daar, naar zou blijken programmatisch, aan toe: ‘Misschien zijn die woorden nu wel nodig.’

Vaststellen dat Scheffer op zijn wenken is bediend, is een understatement. Met zijn eigen werk, te beginnen met het NRC-essay ‘Het multiculturele drama’ (2000) en culminerend in zijn recente boek *Het land van aankomst*, heeft hij het debat over de Nederlandse identiteit zelf helpen bepalen. Wanneer prinses Máxima – op zich volkomen terecht – stelt dat ‘de Nederlander niet bestaat’ is dat nieuws, evenzeer wanneer niet alleen de voorspelbare Wilders, maar ook Scheffer meent te moeten reageren dat de prinses daarmee een ongelukkig signaal afgeeft.

‘DE WRR HEEFT RUGGENGRAAT GETOOND DOOR DE VOORTDURENDE DYNAMIEK EN HERFORMULERING VAN NATIONALE IDENTITEIT CENTRAAL TE STELLEN.’

Er is het afgelopen decennium een stortvloed van initiatieven en publicaties over ons heen gekomen waarin die Nederlandse identiteit nu juist wél centraal wordt gesteld. Uitgangspunt is veelal dat de identiteitskwesie cruciaal is geworden, onder invloed van globalisering, ‘Europa’ en vooral de immigratie – we kunnen ons niet langer permitteren het begrip te mijden als Kossmanns kwal. Daarbij wordt aan de geschiedenis grote betekenis gehecht. Inzicht in ons verleden, zo wordt geredeneerd, zal ons leren begrijpen hoe we werden wat we zijn. Vervolgens kan overdracht van die kennis weer als nationale identiteitsvormer worden ingezet. Ook en vooral richting immigranten: ‘Zo zijn onze manieren (ontstaan), neem ze over en je hebt een betere kans een van ons te worden.’

Deze visie ligt ten grondslag aan initiatieven als het Nationaal Historisch Museum en de nieuwe canon van de Nederlandse geschiedenis. Hoe dat museum gaat uitpakken, moeten we nog maar afwachten. De canoncommissie onder voorzitterschap van KNAW-president Frits van Oostrom heeft inmiddels haar werk gedaan. In haar toelichting maakt zij terecht korte metten met te hoge verwachtingen omtrent het maatschappelijk nut van de canon. Er is, zo schrijft de Commissie Van Oostrom, geen direct verband tussen deze canon en het bevorderen van een nationale identiteit en slechts een bescheiden samenhang tussen canon en inburgering. Bovendien benadrukt zij dat er legitieme alternatieven zijn voor haar canon, die geen ‘staatspedagogiek’ is en geen eeuwigheidswaarde claimt.

Het is maar de vraag of die omzichtigheid in het publieke domein op waarde wordt geschat. In het maatschappelijke en politieke debat wordt veelal gewerkt met precies die essentialistische benaderingen van ‘identiteit’ die in de wetenschap haast routinematig worden verafschuwd. In het recente rapport *Identificatie met Nederland* maakt ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) duidelijk weinig grond te zien voor een ‘harde’ omschrijving van nationale identiteit in algemene zin en van de Nederlandse variant in het bijzonder. Het was juist bij de presentatie van dit rapport dat Máxima haar gewraakte uitspraak deed. De voorspelbare kritiek richtte zich niet alleen op de prinses, maar ook op de WRR. Alsof de Raad gehouden is niet alleen vragen te stellen die vanuit de maatschappij komen opborrelen, maar ook de antwoorden te geven die politiek goed uitkomen.

Zo is het natuurlijk niet. Het is verstandig dat de WRR ruggengraat heeft getoond en een nuchter exposé heeft gepubliceerd waarin niet een onwrikbare en onveranderlijke afbakening, maar de voortdurende dynamiek en herformulering van nationale identiteit centraal worden gesteld. Migranten, zo stelt de Raad, leggen echt niet zomaar hun eigen cultuur af; het is al heel wat als zij zich daarnaast ook gaan identificeren met hun land van aankomst. Het beleid moet erop gericht zijn die identificatie te bevorderen; dat impliceert ruimte geven aan meerstemmigheid, maar ook een open debat over de kernwaarden, zeg maar: de identiteit, van het hedendaagse Nederland.

Daarmee, zo bleek wel, is het pleit niet beslecht. De WRR heeft veel meer te zeggen over meerstemmigheid dan over de prangende vraag welke al dan niet historisch gegroeide kernwaarden de natie kan en moet uitdragen. Wie antwoorden wil formuleren op hedendaagse problemen rond immigratie en integratie zoekt naar ijkpunten die een stuk harder zijn dan de onder wetenschappers haast obligate vaststelling dat identiteit nu eenmaal altijd geconstrueerd en omstreden is. En dus blijft ook de vraag naar een aansprekend verhaal over nationale identiteit en geschiedenis bestaan.

‘EEN VAN DE REDENEN DAT WIJ NIET ZINVOL KUNNEN SPREKEN VAN
ONVERANDERLIJKE NATIONALE IDENTITEITEN LIGT IN DE
MIGRATIEGESCHIEDENIS.’

Een aantal recent verschenen studies bestrijkt verschillende aspecten van deze thematiek. De vuistdikke *Enzyklopädie Migration in Europa* en de bundel *Paths of Integration* bieden analyses van de West-Europese migratiegeschiedenis, deels door dezelfde redacteuren bijeengebracht en ingeleid. Twee WRR-rapporten en Frank Lechners *The Netherlands. Globalization and National Identity* bieden verhandelingen over de Nederlandse nationale identiteit in relatie tot globalisering, migratie en integratie. Die Nederlandse thematiek staat ook centraal in *Het land van aankomst*, maar Scheffer betreft in zijn beschouwing tevens episodes uit de migratiegeschiedenis van Amerika en andere Europese landen.

Wat al deze studies nog eens illustreren, is dat een van de redenen dat wij niet zinvol kunnen spreken van onveranderlijke nationale identiteiten ligt in de migratiegeschiedenis. Dat weten we allemaal van de Amerikaanse geschiedenis, maar ook die van Europa in de afgelopen eeuwen kan worden geschreven als een aaneenschakeling van migratiebewegingen. Groepen mensen migreerden binnen de grenzen van de ‘natie’ – in zichzelf ook een historisch begrip – en over die nationale grenzen heen. Bovendien verschoven grenzen, vooral als gevolg van oorlogen, over groepen mensen heen. Nationale bevolkingen hadden zo steeds nieuwe samenstellingen. In sommige landen en episodes ging het om marginale verschuivingen, in andere gevallen om majeure. Die migratiebewegingen riepen vervolgens dezelfde vragen op over integratie en loyaliteit als de hedendaagse. En ook toen al varieerden de toon en de intensiteit van het debat met de omvang van de migratie, de aard van de migranten, de sociaaleconomische situatie en de politieke tradities in de bestemmingslanden.

Enzyklopädie Migration in Europa en *Paths of Integration* bieden gezaghebbende en systematische analyses van de Europese migratiegeschiedenis. Beide moeten het vooral hebben van de vergelijkende bijdragen en roepen daarnaast kritische vragen op over de representativiteit van de casestudies.

In dit opzicht is vooral de *Enzyklopädie*, een Duits-Nederlands project, een merkwaardig boek. De eerste 350 bladzijden worden in beslag genomen door een verantwoording van het project (door de vier redacteuren), een uitstekende conceptuele inleiding (door Dirk Hoerder en de broers Jan en Leo Lucassen, pioniers van de migratiegeschiedenis in Nederland) en zeventien informatieve, zij het niet helemaal uniforme bijdragen over de verschillende delen dan wel landen van Europa, van Ierland tot de Oekraïne en van Noorwegen tot Griekenland. Wat ontbreekt zijn kaarten, maar verder vormt dit deel een uitstekend boek dat op zichzelf zou kunnen en moeten staan.

Hierop volgen echter nog bijna achthonderd bladzijden van alfabetisch gerangschikte lemma’s, van ‘Ägyptische “Sans-Papiers” in Paris seit den 1980er Jahren’ tot ‘Zyprioten in Großbritannien seit dem Ende des Zweiten Weltkriegs’. Daartussenin figureert een bonte verzameling van migrantengroepen, van de zeventiende eeuw tot de late twintigste, sommige omvangrijk en cruciaal voor de geschiedenis van de naties waarin zij zich vestigden of waaruit zij vertrokken, andere van marginale betekenis. De redacteuren hebben niet naar volledigheid of inhoudelijke ordening van deze lemma’s gestreefd. Dat is begrijpelijk – het aantal cases kan gemakkelijk worden vermenigvuldigd – maar voor een boekwerk dat de titel *Enzyklopädie* voert aanvechtbaar.

De vraag dringt zich op of dit tweede deel niet veel beter als webeditie had kunnen worden gepubliceerd: gemakkelijker doorzoekbaar en dus een betere *research tool*, voortdurend uit te breiden en aan te passen. Het antwoord op deze vraag ligt deels besloten in de wetenschappelijke tradities – nog steeds ‘telt’ in de geesteswetenschappen het digitale woord minder – en mogelijk ook in de Duitse publicatietradities, waar ‘vuistdik’ nog als een aanbeveling geldt. (Hetgeen overigens niet wegneemt dat een volledige Engelstalige editie wordt voorbereid; mét kaarten, naar ik hoop.)

‘DE OPTIMISTISCHE AMERIKAANSE SCHOOL LEERT DAT VOOR DE MEESTE GROEPEN
INTEGRATIEPROBLEMEN BINNEN ENKELE GENERATIES VERDWIJNEN.’

Paths of Integration heeft meer focus: West-Europa vanaf 1880, in vergelijking met de Verenigde Staten. Ook deze bundel biedt, naast een mooie in- en uitleiding, dertien casestudies, waarvan de ene wat beter uitvalt dan de andere, maar het geheel niet wordt gekenmerkt door samenhang en ‘dekking’. Voor een werkelijk vergelijkend perspectief moeten we dus bij de drie redacteuren zijn, (weer) Leo Lucassen, David Feldman en Jochen Oltmer. Die maken gelukkig veel goed in een systematische vergelijking van de overeenkomsten en contrasten tussen de Amerikaanse en Europese migratiegeschiedenissen.

Lucassen, Feldman en Oltmer weerleggen het beeld dat migratie wel typerend is voor de Verenigde

Staten, maar een betrekkelijk nieuw fenomeen zou zijn voor Europa. Vervolgens vergelijken zij patronen van integratie. Zij voelen zich kennelijk thuis bij de optimistische Amerikaanse school, die leert dat voor de meeste groepen integratieproblemen binnen enkele generaties verdwijnen. Dat neemt niet weg dat zij de hedendaagse Europese problematiek als complexer en ook problematischer schetsen. Wezenlijk is daarbij dat de naoorlogse migratie naar Europa niet primair werd gedictieerd door de arbeidsmarkt, maar door dekolonisatie (postkoloniale migranten) en gezinshereniging (na de gastarbeid). Daarmee hangt samen dat Europa een voor de Verenigde Staten ondenkbare *pull* van welvaartsvoorzieningen kende en nog kent. En dan zijn er nog vragen naar de blijvende betekenis van de factor 'islam'.

Migratiegeschiedenis leert dat migratie van alle tijden en plaatsen is en vrijwel altijd gepaard gaat met conflicten rond integratie en lokale identiteit, maar ook dat deze in veel gevallen, misschien wel in de regel, vanaf de derde generatie verminderen of zelfs verdwijnen. Daaruit blijkt dan ook dat nationale en groepsidentiteiten niet rigide hoeven te zijn en onderling voortdurend lenen. Tot zoverre het goede nieuws, dat migratiehistorici graag inbrengen in de tobberige hedendaagse debatten over integratie. Het minder goede nieuws is uiteraard dat migratie ook in het verleden, vooral waar het etnische en culturele verschil sterk is en in negatieve zin als relevant wordt ervaren, vaak juist heeft geleid tot essentialisering van identiteit en etnisch onderscheid, tot moord en doodslag toe.

De zorgen van Scheffer – en het positieve onthaal van zijn werk in bestuurlijk Nederland – vloeien voort uit de overweging dat de naoorlogse migratie in Nederland een werkelijk nieuwe situatie heeft gecreëerd. Wat Scheffer daarover heeft te vertellen, is bekend, hoewel het vaak eenzijdig wordt weergegeven. Hij redeneert niet in termen van een onveranderlijke Nederlandse identiteit die door migratie wordt ondermijnd, maar benadrukt de gevaarlijke spanning tussen grootschalige, laaggeschoolde, niet-westerse immigratie en het overeind houden van de basisprincipes van de liberale democratie en de welvaartsstaat. Zijn verwijt aan de bestuurlijke elites van Nederland is dat die spanning onvoldoende is verwoord en aangepakt.

Interessant genoeg wordt over het eerste deel van die these veel meer gedebatteerd dan over het tweede, terwijl toch duidelijk is dat het min of meer overeind houden van de basisbeginselen van de welvaartsstaat geen minder grote uitdaging is en uiteindelijk ook beslissend zal zijn voor de wijze waarop Nederland – of we het nu willen of niet een multiculturele samenleving – in de toekomst met cultureel verschil zal omgaan. Maar intussen lijkt Nederland meer gespitst op culturele dan op sociaaleconomische kwesties, waarbij 'cultureel verschil' veelal een codewoord is geworden voor alles wat met de islam te maken heeft.

'WE WILLEN GRAAG EEN LAND VAN KOSMOPOLITISCHE NATIONALISTEN ZIJN.'

Het land van aankomst is in essentie een uitwerking van de ideeën die Scheffer eerder in zijn NRC-essay neerlegde en sindsdien verdedigde en ook wel nuanceerde. In de kern is zijn boodschap niet veranderd. Hooguit benadrukt hij nu meer onomwonden, verwijzend naar de Amerikaanse ervaringen, dat een nieuw evenwicht alleen te vinden is als de immigratie – al dan niet tijdelijk – sterk wordt beperkt en generationaliseerd (criterium: verwacht economisch nut). Het boek laat zich lezen als een verwerking van het vele dat Scheffer sinds 'Het multiculturele drama' aan vergelijkende studies heeft gelezen, gecombineerd met zijn eigen ervaringen. Het besef dat hij dit debat bijna een decennium heeft beleefd, maakt overigens de voorzichtig optimistische conclusie die hij uiteindelijk trekt des te meer betekenisvol.

Wat valt er nog te zeggen over dit al jaren aangekondigde en allerwegen besproken boek? Het weerspiegelt Scheffers brede belangstelling, vorsende instelling en zorgvuldige stijl – dat is een kritisch compliment. Hij haalt veel overhoop, biedt boeiende vergezichten en terzijdes, verliest zich niet in eenvoudige waarheden, formuleert met grote zorg. Daar staat tegenover dat lang niet alle uitweidingen essentieel zijn voor zijn betoog, dat kwantitatieve ondersteuning schaars is en dat Scheffers voorliefde voor nuances en mooie formuleringen ook wel leidt tot het regelmatig terugkomen van dezelfde overwegingen en conclusies – in steeds andere, vaak beeldende bewoordingen, dat wel. De vraag is of hij in een dunner boek dezelfde boodschap niet effectiever had kunnen overbrengen.

'NATIONALE EN GROEPSIDENTITEITEN LENEN VOORTDUREND ONDERLING.'

Wie het wat afstandelijker en minder doorleefd wil, kan prima terecht bij *The Netherlands. Globalization and National Identity*. De auteur, de socioloog Frank Lechner, is een Nederlander die al lange tijd in de Verenigde Staten woont en werkt. Deze pocket leest als een gids voor buitenstaanders die snel willen weten wat er toch aan de hand is met dat landje dat ooit streng calvinistisch heette te zijn, naoorlogs plots een progressief, sociaal voelend en libertair imago kreeg, maar recentelijk weer een ommezwaai zou hebben gemaakt, nu richting sterke etnische verdeeldheid en maatschappelijke verharding. Lechner weet dat allemaal helder in een bredere context te plaatsen, waarbij hij theoretische debatten over de betekenis van globalisering voor nationale identiteit zonder al te veel jargon meeneemt.

Een welkome verbreding is dat Lechner niet alleen schrijft over migratie en de multiculturele samenleving, maar ook over kenmerken van de Nederlandse maatschappij die voor buitenstaanders onderscheidend zijn: verzuiling en secularisering, de omstreden welvaartsstaat, het verbrokkelde medialandschap, de ambivalente relatie tot Europa. Voor wie de contemporaine geschiedenis van Nederland heeft gevolgd, biedt dit boek niet veel nieuws; maar een mooie inleiding tot de sociologie van

een verward land is het wel.

Lechner concludeert met veel slagen om de arm dat zijn land van herkomst toch iets van een gidsland zou kunnen zijn, een land van kosmopolitische nationalistes die, in het beeld van Johan Huizinga, nog altijd graag de vensters openzetten. Die bemoedigende slotsom trok hij mede op basis van gesprekken met een lange reeks intellectuelen – ik betwijfel echter of hij zulke geluiden ook ‘op straat’ optekende. Wat we graag willen zijn, is wel duidelijk; wat we zijn en worden allerminst.

‘WAAROM LEIDT POSTKOLONIALE WOEDE ZONDER RELIGIEUZE DIMENSIE ZELDEN TOT POLITIEKE MOBILISATIE?’

Opmerkelijk is de bescheiden plaats die in deze boeken wordt ingeruimd voor onze koloniale geschiedenis. Uiteindelijk was Nederland tot de Tweede Wereldoorlog een grote koloniale mogendheid en tellen de postkoloniale migrantengemeenschappen in ons land ongeveer één miljoen zielen – meer dan alle moslims bij elkaar en, anders dan in het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk, daarmee nauwelijks samenvallend. Dat is waarschijnlijk meteen ook de verklaring waarom Scheffer weinig en Lechner vrijwel niets schrijft over de postkoloniale migratie. De focus in het maatschappelijke debat is helemaal komen te liggen op moslims; dáár wordt cultureel verschil gezien en vaak uitvergroot.

De Indische Nederlanders lijken vergeten, de Molukkers en de Surinamers van velerlei etnische afkomst komen steeds minder ter sprake. Alleen de Antillianen, de enigen die nog *binnen* het Koninkrijk wonen en daarom vrije toegang tot Nederland hebben, komen regelmatig aan bod, in één adem met de Marokkaanse probleemjeugd. Inderdaad is die Curaçaose jeugd disproportioneel lastig – maar nu gaat het eens niet over de islam, maar om een straatcultuur waarin sociaaleconomische problemen naadloos overgaan in een levensstijl met wortels die teruggaan tot onze koloniale geschiedenis.

Zouden we in onze publieke debatten wél zorgvuldiger de vergelijking trekken tussen migranten uit de moslimwereld en migranten uit de voormalige koloniën, dan zouden we allereerst weer eens wat beter kunnen onderscheiden tussen klasse en cultuur, maar vervolgens ook de vraag kunnen stellen welke factoren verklaren waarom sommige postkoloniale migranten het zoveel beter doen dan andere, of waarom postkoloniale woede zonder religieuze dimensie zelden tot politieke mobilisatie leidt. Die vragen beantwoorden, betekent ook een ander licht werpen op de vragen rond de moslimbevolking van Nederland en over de verhouding tussen sociaaleconomische en culturele factoren in het integratievraagstuk in algemene zin.

Maar we zouden ook een heel ander type vragen kunnen stellen, vragen die in geen van de hierboven besproken boeken serieus worden opgeworpen: in hoeverre heeft drieënhalve eeuw kolonialisme, gevolgd door een halve eeuw postkoloniale migratie, de *Nederlandse* identiteit helpen vormgeven? Die vraag komt terzijde wel aan de orde in *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, de ondersteunende studie bij het genoemde WRR-rapport, geschreven door Maria Grever en Kees Ribbens. Ook hier ligt de nadruk echter op de naoorlogse migranten, en niet op de betekenis van het kolonialisme voor Nederland. Het boek bevat drie interessante hoofdstukken over de verbeelding van de natie en het gebruik van geschiedenis ten behoeve van natievorming, in Europa en daarbuiten, gevolgd door het verslag van een onderzoek naar de ‘herinneringscultuur’ van scholieren in Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Nederland.

Eén les uit het onderzoek van Grever en Ribbens is dat leerlingen uit migrantenmilieus zich meer met de nationale geschiedenis van hun land van aankomst kunnen identificeren naarmate er ook ruimte is voor hun land van herkomst en hun religie. Dat is begrijpelijk, maar wat kunnen we daarmee? De ruimte hiervoor is, vanuit het perspectief van de historicus, beperkt.

Het is mogelijk, en zelfs nodig, om de Nederlandse geschiedenis mede als koloniale geschiedenis over te dragen – terecht wijdde de Commissie Van Oostrom vijf van haar vijftig vensters aan de koloniale geschiedenis en haar erfenissen, terwijl verschillende andere vensters een koloniale dimensie hebben. Je kunt hopen, en ook wel veronderstellen, dat het bieden van die nieuwe ruimte – een laat maar voor de hand liggend gebaar – door postkoloniale migranten wordt gewaardeerd. Je kunt dan aannemen dat dit hun identificatie met Nederland, en daarmee wellicht hun integratie, zal bevorderen. Maar een vergelijkbare ruimte kan moeilijk worden ingeruimd voor het *gedeelde* verleden van Nederland met landen als Marokko of Turkije – om de eenvoudige reden dat er vóór de naoorlogse migratie geen sprake was van een betekenisvolle gezamenlijke geschiedenis. Over de historische contacten tussen islam en christendom is wél veel te zeggen, maar dat kan weer niet zonder de eeuwenlange wederzijdse agressie onder ogen te zien.

‘HET IS NODIG OM DE NEDERLANDSE GESCHIEDENIS MEDE ALS KOLONIALE GESCHIEDENIS OVER TE DRAGEN.’

En opnieuw dringt de conclusie zich op: uitsluitende vertogen (stilzwijgen kolonialisme, verwerpen islam) werken averechts, maar met mooie woorden van insluiting alléén komen we ook niet ver. Belangrijk is een normatief vertoog over politieke en individuele vrijheden dat inderdaad, met veel vallen en opstaan, is geworteld in de nationale geschiedenis en ‘bij ons hoort’. Maar niet minder cruciaal is een stevig investeren in de traditionele harde sectoren, van onderwijs en andere educatieve en disciplinerende

instituties tot de arbeidsmarkt.

Dat is een conclusie die de meeste hier besproken auteurs wel zullen onderschrijven. De spannender vraag luidt hoe dit beleid precies moet worden vormgegeven en welke lessen daarbij uit het verleden kunnen worden getrokken. Deze boeken laten geen eensluidende conclusies trekken – anders dan de geruststelling dat een deel van de problemen in enkele generaties vermindert, tegenover de waarschuwing dat structurele etnische gettovorming zich nu ook in West-Europa aftekent, hier inderdaad vooral onder moslims. Een verstandig politicus zaait daarover geen onnodige paniek, wrevel of haat, maar zet dit laatste wel hoog op de agenda van zaken die er wérkelijk toe doen.

Gert Oostindie is directeur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW) en hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Besproken boeken:

ENZYKLOPÄDIE MIGRATION IN EUROPA. VOM 17 - JAHRHUNDERT BIS ZUR GEGENWART

door **Klaus J. Bade, Pieter C. Emmer, Leo Lucassen en Jochen Oltmer (red.)**
Ferdinand Schöningh en Wilhelm Fink Verlag. Paderborn en München 2007
1156 pag., € 92,50

HET LAND VAN AANKOMST

door **Paul Scheffer**
De Bezige Bij. Amsterdam 2006.
477 pag., € 22,50

IDENTIFICATIE MET NEDERLAND

door **WRR Rapporten 79**
Amsterdam University Press. Amsterdam 2007.
230 pag., € 39,50

NATIONALE IDENTITEIT EN MEERVOUDIG VERLEDEN

door **WRR Verkenningen 17 - Maria Grever en Kees Ribbens**
Amsterdam University Press. Amsterdam 2007
215 pag., € 39,95

PATHS OF INTEGRATION - MIGRANTS IN WESTERN EUROPE (1880-2004)

door **Leo Lucassen, David Feldman en Jochen Oltmer (red.)**
Amsterdam University Press. Amsterdam 2007
343 pag., € 47,75

THE NETHERLANDS - GLOBALIZATION AND NATIONAL IDENTITY

door **Frank J. Lechner**
Routledge. Londen 2008
350 pag., € 31,30

Literatuur:

- **Koen Koch** en **Paul Scheffer** (red.). *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit.* Bert Bakker. Amsterdam 1996.
- **Paul Scheffer**. 'Het multiculturele drama.' *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.